

УДК 316.258

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2020.3.10>**Ніколаєнко Володимир Леонідович**

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології та політології
факультету лінгвістики та соціальних комунікацій
Національного авіаційного університету
пр. Любомира Гузара 1, Київ, Україна
orcid.org/0000-0002-4648-6048

Яковенко Алла Казимирівна

кандидатка соціологічних наук, доцентка,
доцентка кафедри соціології та політології
факультету лінгвістики та соціальних комунікацій
Національного авіаційного університету
пр. Любомира Гузара 1, Київ, Україна
orcid.org/0000-0003-2045-0386

Яковенко Юрій Іванович

доктор соціологічних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
професор кафедри соціології та політології
факультету лінгвістики та соціальних комунікацій
Національного авіаційного університету
пр. Любомира Гузара 1, Київ, Україна
orcid.org/0000-0002-6006-8651

СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО І СОЦІОЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ

Актуальність проблеми визначається необхідністю дослідження особливостей соціального мислення. Таке мислення завжди спрямоване на розв'язання проблем, що виникають на рівні відносин між великими групами людей, засобами логіки і зумовлене двома основними, але різновекторними детермінантами: орієнтацією на суспільні інтереси (значущі для всіх, хоча і різною мірою), орієнтацією на приватновласницькі інтереси.

Мета статті полягає в тому, щоб показати, що: 1) соціальне мислення – функція соціальних нерівностей; 2) соціологічне мислення виникає внаслідок професіоналізації соціального; 3) наукова думка, принаймні тоді, коли вона пов'язана з розв'язанням соціальних проблем, знаходить соціальні риси; 4) наявні у суспільстві ідеології (ліберальна, консервативна або якась інше) беруть участь у формуванні відповідних когнітивних цінностей і тим впливають на пізнавальний процес.

Крім того, метою є ще й те, щоб обґрунтувати ідею соціальної свідомості як особливої форми соціального зв'язку, що реалізується як на психічному, так і на ідеологічному рівнях і вплетена в повсякденні практики виживання.

Метод дослідження – діалектичний, який має ту особливість, що сприяє виявленню суперечностей у соціально орієнтованих мисленневих процесах і призводить їх до спільного знаменника. У результаті виявляється, що різноспрямованість соціальної думки зумовлена лише одним фактором, а саме приватновласницькими інтересами.

Результати дослідження. Виявлено зв'язок між: 1) соціальним мисленням, соціальною свідомістю та соціально-груповою структурою суспільства; 2) соціальними орієнтаціями вчених і властивими їм стилями мислення; 3) соціальним і соціологічним мисленням. А також показано, що за всіх особливостей кожного з мисленневих стилів усі вони мають один корінь: вони є похідними від тієї культури, до якої належить учений.

Крім того, зроблено висновок про те, що соціальна свідомість – це перетворена суспільна свідомість. Але якщо суспільна свідомість – продукт суспільного розвитку і спрямована на пошук шляхів до подальшого суспільного розвитку, то соціальна свідомість – продукт виживання. Це досвід життя в умовах соціальних нерівностей, спрямований на пошук способів виживання людей у суспільстві, поділеному на класи.

Ключові слова: соціальне, соціологічна уява, соціальне мислення, соціологічне мислення, соціальна свідомість, суспільна свідомість, когнітивні цінності, логіка мислення, логіка дій.

Вступ. Соціологам відомо, що за своєю сутністю людське мислення, насправді, є суспільним, бо воно породжене людською спільною діяльністю, тобто є продуктом суспільно-історичної практики. Але згодом мислення, як і мова, виділилося в окрему сферу людського буття. З розподілом праці і з класовою диференціацією суспільства відбувся і розподіл єдиної синкретичної суспільної свідомості на форми суспільної свідомості (право, мораль тощо). А отже, відбувся і розподіл єдиного мисленнєвого процесу – його диференціація. Виникли різні типи і стилі мислення. З часом змінювався і сам характер людського мислення – виникали різні його історичні типи: міфологічне, релігійне, філософське, наукове тощо. А з часом – ліберальне, консервативне, монархічне, соціалістичне і таке інше, в межах яких сформовано власні соціально орієнтовані когнітивні цінності. Коли ж пишуть, що «нібито класи – умовні, суто розсудливі категорії, а не об'єктивно існуючий різкий поділ суспільства на окремі великі групи, що складаються з індивідів» [5, с. 25], то не лише складається враження, що історія людства не знала такого стану, коли класів не було, а й зникає об'єктивна підстава для тверджень про соціальну зумовленість пізнання, про причини виникнення в людській свідомості уявлень про протилежності і так далі.

Так ось, коли йдеться про соціальну зумовленість пізнавального процесу, то завжди треба мати на увазі, що є реально наявні соціальні нерівності, і є уявлення про те, що вони суперечать людській історичній природі. Ці уявлення не взяли з «неба», а є продуктом нашої історії.

Отже, огляд джерел **як основне завдання** показав, що вся історія суспільствознавчого процесу, яка так чи інакше розпочалася задовго до Платона та Аристотеля, оберталася навколо цієї суперечності. Тому не треба дивуватися, що суперечність між суспільним і соціальним лежить в основі і сучасної нашої свідомості.

З розподілом праці на фізичну і розумову з'явилися соціальні групи, що виконували функцію розумової праці, тобто були задіяні переважно в сфері мисленнєвої (розумової) діяльності, предметом якої були різні сфери суспільного життя, напруги в яких вимагали пошуку логічних засобів розв'язання відповідних проблем. Це й стало причиною диференціації мислення за різними критеріями (наприклад, на рівні, стилі тощо). Як наслідок, мисленнєва діяльність в її соціологічному сенсі поділена на два основні рівні: повсякденне або непрофесійне мислення пересічних громадян і професійне мислення людей, наділених тими чи іншими статусними функціями: філософи, природознавці тощо. Усе це й стало підставою для формування такого явища, яке ще в середньовічній філософії позначалося латинським словом *intellegentia* у смислі розуміння, пізнавальна сила, спроможність сприйняття тощо, а в XIX столітті цим же словом почали позначати соціальний стан людей, що займаються переважно розумовою працею.

Тут важливо відзначити те, що постійне заняття розумовою працею призвело до формування особливого психічного стану, сприятливого до навчання, до швидкого усвідомлення смислу нестандартних ситуацій, до створення їх логічних моделей тощо, що сприяло значному прискоренню навіть виробничих технологій.

Тому не дивно, що розумова праця поступово почала й сама поділятися на управлінську та виконавчу, що відповідало й ускладненню соціально-групової структури суспільства, зокрема, статусно-рольової. За термінологією Карла Мангейма цей процес призвів до розподілу мисленнєвої діяльності на субстанціональну і функціональну. Наприклад, «із суто функціональної точки зору утворення смислових значень, будь-то істинних чи хибних, грає необхідну роль – воно слугує соціалізації подій для групи» [4, с. 24], із субстанціональної ж точки зору, будь-які мисленнєві дії мають створювати умови або для зміни субстанційних основ

соціального буття, або для пролонгації вже наявних. Ось чому «те, що в консервативному мисленні відповідає ідеї, за своєю субстанцією в корні відмінне від ліберальної ідеї. Власне, саме Гегель протипоставив ліберальну ідею її консервативному антагоністу не тим, що він створив нову установку та манеру поведінки але тим, що він підняв наявний тип буття та досвіду до рівня ідеї і визначив своєрідність цієї ідеї в її відмінності від ліберального ставлення до світу» [4, с. 194–195].

Якщо користуватися такими **методами дослідження**, як діалектичний метод, спрямований на виявлення суперечностей у функціоналістському мисленні, а також методом пропозиційного аналізу для виявлення переважно латентних смислових одиниць у текстах, то ми здатні на виявлення способів визначення понять, а ширше смислових значень у Парсонса, наприклад, коли функціональна думка сполучається із субстанціональною. Першу спостерігаємо у судженнях про соціальну структуру, а другу, відповідно, у судженнях про соціальну систему, що те саме, що і соціальний порядок. Це своєрідний солідаризм в думках, властивих різним соціальним групам.

Так, поступовий розподіл розумової діяльності призводить до формування філософської, політичної, наукової та інших форм мисленнєвої діяльності, що інституціоналізуються як форми суспільної свідомості, з одного боку, та як групи професіоналів – з іншого.

Йде виокремлення відповідно і соціального мислення. Щоправда, цей тип (чи форма, як на це подивитися) виокремлювався вже на самих початкових етапах розвитку людства. Воно своїм корінням проростає в антропоморфні міфи про походження людини, її буття, її традиції, норми тощо.

Процес виокремлення цього типу мислення був довгий і складний, причому він існував на двох рівнях, як на професійному, так і на непрофесійному. Професійний складався водночас зі становлення соціальної філософії, потім суспільствознавчих наук і нині перетворився на професійне соціальне мислення у соціології. З непрофесійним рівнем значно складніше. Непрофесійне мислення – це мислення пересічних громадян, в якому знаходять своє втілення думки про їх місце у суспільному житті, про ставлення до них з боку влади і так далі.

Треба сказати, що суспільство з появою інституту держави завжди було структуроване, і тому непрофесійне мислення було також структуроване, наприклад мислення рабовласників, мислення ремісників, дрібних землевласників, мислення бідноти, мислення рабів – це різні способи непрофесійної соціальної рефлексії, що хоча практично не зафіксовані в писаних творах, але залишили свої відбитки в різних інших формах (байки, приказки, білини тощо).

Інакше кажучи, з диференціацією суспільства на класи виникла проблема соціальної ідентифікації, коли відносини за принципом «свій–чужий» почали проникати у соціальну субстанцію, поділяючи її на фрагменти, а заодно і поглиблювати соціально визначені спрямування у суспільних думках.

Якби то не було, але процес усвідомлення кожним свого місця у системі суспільних відносин, свого соціального призначення тощо в різних груп людей завжди мало свій характер. Особливо потреба в такому усвідомленні актуалізувалася в періоди надзвичайних соціальних зрушень.

Скажімо, з історії відомо, що в періоди повстань рабів питання соціального стану і статусу поставало досить гостро і розв'язувалося досить радикально, притому, що одним нічого було втрачати, а іншим було що.

Особливо гостро розуміння класового характеру суспільства і мислення прийшло в часи Великої Французької революції, коли селяни, робітники, біднота та буржуазія, яка тоді ще була провідною революційною силою, скинули ненависний їм феодальний режим.

Можна уявити собі складність такої дії, коли споконвіку існуючий лад вважався раз і назавжди встановленим і непорушним, а в його встановленні брав участь сам господь бог.

Звісно, що подібні думки – виключна функція відповідно налаштованого соціального мислення, без участі якого нічого подібного зробити не можна було б. Але хто про це скаже публічно?

До речі, власне після Французької революції повсякденне соціальне мислення різних соціальних прошарків вийшло на соціальну арену і тепер уже буржуазія (яка стала новим пануючим класом) мала з ним рахуватися. Цей факт підтверджується тим, що з цього часу починається вивчення громадської думки, причому виключно під кутом зору практичної можливості контролю над нею, що, насправді, означає обмеження міри громадського волевиявлення.

Твори П'єра Бурдьє («Соціологія політики») та Патріка Шампаня («Робити думку: нова політична гра») якраз і спрямовані на те, щоб, аналізуючи історію становлення громадської думки, показати неоднозначність ситуації: коли говорять про те, яким чином громадська думка стає одним з регуляторів соціальних процесів, треба навчитися розпізнавати тих, хто контролює саму громадську думку, спрямовує її у функціонально визначеному напрямі і навіть формулює її.

Чим же відрізняється соціальне мислення від громадської думки? Громадська думка – це готовий результат функціонування соціального мислення, точніше непрофесійного соціального мислення.

Треба зазначити, що суб'єкти (носії) громадської думки та суб'єкти пізнання, що продукують *аргументи*, можуть бути зовсім різними соціальними суб'єктами. Аргументи продукують, щоб привернути або відвернути носіїв громадської думки від певних ідей, бо вони визначають можливість тих чи інших соціальних змін, але лише, коли вони змінюють погляди на соціальну природу тих проблем, з якими вони стикаються у своїй повсякденності. Ось чому у панівних груп завжди виникає потреба формувати громадську думку і контролювати її функціонування: її створюють цілеспрямовано і такою, як це потрібно тим, хто її створює¹.

Зрозуміло, тут є певне перебільшення, бо стверджувати відсутність зв'язку громадської думки із соціальними процесами було б занадто.

Вченим і політикам *треба знати* не тільки те, *що і про що мислять люди*, а й *як вони мислять*, за *якими правилами*, *яким чином* вони приходять до тих чи інших думок. Чи не потрібно, крім думки, тобто результату розумового процесу, знати і про самий розумовий процес, що відбувається на повсякденному рівні. *А оскільки у різних соціальних груп різна думка з приводу одних і тих же явищ чи процесів (часто навіть принципово різна), різне смислове наповнення одних і тих же ідей і понять, то тут можна говорити про різні стилі соціального мислення*, що й повинно стати предметом спеціальних досліджень, включаючи емпіричні дослідження [6, с. 6].

З цього приводу В. Тарасенко писав, що «соціологію цікавить мислення і як елемент соціальної реальності, і як засіб конструювання цієї реальності, і як форма соціологічної діяльності, і як компонент соціального чи наукового інтелекту» [8, с. 79]. Тобто бачимо, що раніше підхід до суспільної думки був трохи спрощеним, вважалося, що, виходячи з різного соціального стану і різного соціального досвіду, представники різних соціальних груп доходять різних висновків, тобто мають різну думку, але при цьому начебто користуються однаковою логікою. Однак, як завжди, все набагато складніше: різний соціальний стан і різний соціальний досвід впливають не тільки на процес формування думок, але і на весь мисленнєвий процес. У представників різних соціальних груп не тільки різне становище, різний досвід, різний рівень знань, різні інтереси, але вони користуються і різними стилями мислення, різною логікою, що означає і наявність різної формально рідної мови.

Зрозуміло, що тут ідеться про непрофесійне соціальне мислення. Однак щось подібне ми маємо і на професійному рівні, на рівні соціологічного мислення, що нібито для всіх без винятку соціологів є однаковим, бо вони орієнтуються нібито на одні й ті ж самі наукові принципи. Насправді, соціологів теж поділяють на групи, що сповідають різні методології. Однак у тих сферах, де вони не непрофесіонали, то як і прості обивателі, вкладають далеко не однакові смисли у формально тотожні поняття.

Вчені, задіяні в науковій конкуренції, давно почали втрачати волю до істини і перейшли поступово у боротьбу за пріоритетне фінансування. А так звані найбільш слабкі (не за інте-

¹ Доведенню цього положення й присвячені роботи П. Бурдьє [2] та П. Шампаня [10].

лектом, а за науковим статусом) ще й самі тепер оплачують публікацію своїх праць, писати які вимагає або їх громадянське сумління, або установа, у функціонуванні якої вони задіяні².

Тут не до істини, тут би вижити!

З огляду на це стає зрозумілим те, якою мірою З. Бауман був наївним, коли стверджував, що «соціологічне мислення спроможне стати силою вільної людини, про що ми раніше навіть не підозрювали» [1, с. 6].

Воно й насправді є силою вільної людини, але лише тієї, яка може замовити дослідження для того, щоби просунути ті чи інші класово визначені (вони ж функціонально визначені) інтереси.

За таких умов ззовні (формально) однакова думка, якої нібито дотримуються ті чи інші групи науковців, зовсім не обов'язково є тотожною за змістом. Наприклад, коли чуєш як від політиків, так і від учених, що однаково завзято підтримують ідею національної єдності чи національної інтеграції, то не важко помітити її діаметрально протилежне **сміслові навантаження**: для одних це вимога підвищення міри контролю над поведінкою низько- та середньостатусних соціальних груп, а для зазначених груп – виборювання права впливати на суспільні процеси, на політику і політиків тощо.

Отже, хоча громадська думка структурована, в ній чітко визначена властива їй внутрішня змістова опозиція, що так чи інакше прагнуть пригасити *спеціалісти* з питань дослідження громадської думки. Вони вбачають у ній відображення боротьби інтересів і форм цієї боротьби, але не акцентують увагу на справжній класовій суті.

Мало того, громадська думка почала інтерпретуватися як владний ресурс, а не фактор соціального контролю над владою.

То що ж являє собою соціальне мислення?

Під соціальним мисленням розуміємо мислення, предметом якого є прояви соціальної реальності, що функціонує за логікою розгортання соціальних дій, що те ж саме за логікою розгортання інтересів соціальних суб'єктів, у відповідності до яких відбуваються соціальні зміни.

Соціологічне мислення, своєю чергою, – і складник соціального мислення, і надбудова над ним як його власна саморефлексія. А те, що соціологія інституціоналізувалася як окрема наукова дисципліна означає, що соціологічне мислення спроможне саме забезпечувати собі емпіричну базу, що унеможливує для нього відрив від соціальної дійсності³.

Соціальне мислення – це такий тип мислення, який безпосередньо спрямований на усвідомлення і розв'язання проблем, що виникають на рівні відносин між класами, але яке має як мінімум два протилежні спрямування:

- орієнтація на зміни системного порядку в інтересах всіх і кожного з тим, щоб унеможливити владу одних над іншими;
- орієнтація на функціональні зміни, що спрямовані на скріплення наявного статус-кво (лат. status quo ante bellum – положення, що було до війни), а ще краще, до підсилення влади над суспільством з тим, щоб уникнути можливих соціальних загострень.

² Наприклад, щороку кожен викладач ВНЗ має видати «на гора» певну кількість публікацій за власний кошт для того, щоб його робота за рік була визнана керівництвом успішною, бо сприяє росту рейтингу установи. За це керівництво МОНУ преміює керівництво ВНЗ, а це вже додаткова вартість та ознака експлуатації людського інтелекту, яка нагадує ефект описаного Фуко «останнього слова засудженого», коли «правосуддя вимагає, щоби жертва в певному смислі засвідчила справедливості кари, якій її піддають» [9, с. 97]. Не будеш платити, не виживеш в умовах штучно створеної конкуренції.

³ З цього приводу, зокрема П. Штомпка пише: «Під соціологічною уявою я розумію вміння або здатність розглядати суспільство під певним кутом зору. Це вміння включає п'ять компонентів: (а) розглядати всі соціальні явища як результат дій соціальних агентів, індивідів або груп та ідентифікувати цих агентів; (б) розуміти приховані за поверхнею явищ структурні і культурні ресурси і обмеження, що впливають на соціальне життя, у тому числі ті можливості, що мають у розпорядженні агенти; (в) вивчення попередньої традиції, живої спадщини минулого і її постійного впливу на сучасне; (г) сприймати суспільне життя в його динаміці, у плинному процесі становлення; (г) визнання величезної різноманітності і варіантів форм прояву соціального життя» [11, с. 148–149].

Як бачимо, Штомпка звернув увагу на когнітивні риси соціологічної уяви, але знов-таки не визначив те, чому таку уяву ми відносимо до категорії соціального. Але це вже значний крок уперед у розумінні того, **чим вона є** в гносеологічному плані.

Між тим, наприклад, заклик З. Баумана «мислити соціологічно» вилився в опис того, **що можна робити** завдяки соціологічному мисленню, без належного пояснення того, **чим воно є** як за своєю логіко-гносеологічною, так і за власне соціальною суттю.

«У своїй початковій формі консервативне мислення не схиялося... до створення ідей», – говорить Мангейм [4, с. 195]. І додає: «для консервативної свідомості сова Мінерва насправді починає свій політ лише з настанням сутінків» [4, с. 195].

Тут метафора сови Мінерви, запозичена у Гегеля, максимально доречна. Але погодитися з Мангеймом можна лише частково, бо функціоналістська «наукова» думка, а вона ж і консервативна, хоча й вилетіла в час наступу темряви для капіталізму, однак виявилася надто ефективною, хоча й не в плані пошуку нових пізнавальних технологій, а в плані конструювання технологій соціального контролю. Наприклад, якщо «найглибша рушійна сила ліберальних ідей Просвітництва полягала, крім цього збудливого фантазію, постійно спрямованого до далеких обривів майбутнього, так само і в тому, що ці ідеї завжди зверталися до свободи волі і пробуджували відчуття того, що вони незумовлені, неупереджені» [4, с. 193], то тепер теж звертаються до обнадійливих очікувань та свободи волі, але лише з тим, щоби технологічно забезпечити легітимацію для переважно нелегітимних за своєю суттю рішень і дій. Політики і соціологи, які беруть на себе таку відповідальність, фактично і є агентами капіталу.

Соціальне мислення – невід’ємна частина сучасної соціальної свідомості, якій притаманні постійні функціональні зміни, притому суспільна свідомість завжди залишається як дещо субстанційно зважене.

Соціологи часто плутають одне з іншим, внаслідок чого створюється враження того, що хоча у суспільстві і є соціальні нерівності, вони явище природне. А коли так, то так зване суспільство нерівних, скоріш не суспільство, а дещо, що нагадує агрегат – ситуація, що ставить більшість людей на межу виживання та змушує їх до комунікації з виживацьким змістом повідомлень.

Соціальна свідомість – складне соціальне явище, специфіка якого полягає у функціонуванні особливих форми соціального зв’язку, що реалізується як на психічному, так і ідеологічному рівнях і водночас вплетена в повсякденні практики виживання. Соціальна свідомість містить у собі свідомий і підсвідомий рівні та ще й:

– когнітивні аспекти, властиві свідомому рівню (соціальне мислення, соціальну пам’ять, соціальну уяву тощо, що формуються під впливом постійного перебування поряд так званих інших як контрагентів);

– афективні аспекти, що різною мірою просякають обидва рівні (соціальну волю, соціальні настрої, соціальні емоції, соціальні почуття, психічні стани окремих груп, соціальні настрої тощо, що теж виражаються в певному ставленні до інших як контрагентів).

Такі аспекти і рівні своєю чергою структуровані, бо у кожній принаймні великої соціальної групи свої соціальні проблеми і бачення способів їх розв’язання, свої стилі мислення і настрої, власні домінуючі почуття, свій предмет волевиявлення тощо. Таким чином, соціальна свідомість водночас є відображенням об’єктивно наявної соціальної структури суспільства і сама є елементом соціальної реальності, яку треба вивчати в межах соціології.

Соціальна свідомість – це і стан суспільної свідомості, і обернена форма її існування, яка водночас існує поряд з нею самою і є її антагоністом. Така двоїстість живе в кожному з нас, адже всі ми і *суспільні істоти*, і люди, що перебувають в обставинах нерівності. Коли ми, наприклад, виборюємо собі ті чи інші права, ми насправді боремося із самими собою, втіленими в нашу протилежність, що і є ознакою соціальності.

Суспільна свідомість зароджувалася разом зі становленням Homo sapiens, а соціальна свідомість – функція розподілу праці і класового суспільства, яке сформувалося в ході розподілу праці. Можна сказати й так, що соціальна свідомість, як і соціальне мислення, – функція соціально-групової структури суспільства, де визначальною є класова структура, яка своєю чергою є основою і водночас результатом соціальних ідентифікацій.

Сама проблема соціальних ідентифікацій є свідченням того, що суспільна свідомість структурована не лише на сім форм суспільної свідомості, а й на більш дрібні соціально визначені фрагменти.

Наприклад, поняття буржуазії та пролетаріату не з’явилися з «неба», не видумані з чиєїсь примхи. Хоча справді їх смисл визначений людьми, але вони є відображенням і часу, і соціаль-

ної структури буржуазного суспільства, і ознакою розколу суспільної свідомості навпіл, і парадигмами наукових пошуків, що здійснюються у згоді з класовим аналізом і багато ще дечого.

Ідеї не окремі люди придумують, повторює марксистську думку Мангейм. Вони є результатом інтелектуальних зусиль усього суспільства, а окремі вчені тому й геніальні, що стають спроможними до їх фіксації та логічного визначення.

Політикам, звісно, багато чого не подобається у сфері когнітивних цінностей, але вони на те і цінності, що *живуть* довше політиків. Окремо треба наголосити на особливостях так званих масової і елітарної свідомості як специфічних проявів соціальності.

Скажімо, ніхто себе *свідомо* не ідентифікує з носієм масової свідомості і тому є одна причина: ніхто не може визнати, що його свідомість перебуває під зовнішнім контролем, бо цей контроль не відчувається органами відчуття. Подібне насилля Фуко відносить до категорії нефізичного насилля, наприклад, за допомогою ідеологій. А ми стверджуємо можливість насилля засобами логіки, коли свідоме порушення законів логіки подають як вищі досягнення у сфері процедур логічного мислення. Логічне насилля – це приклад насилля без участі фізичної сили.

Поміж людьми визнано, що людина – це мисляча істота. Але кому відомо, що таке мислення, яка його природа і що означає свідоме користування логічними спроможностями власного мислення? Такими знаннями володіє мала кількість людей, що і створює можливість використовувати когнітивні цінності, які відпрацьовувалися віками в межах теорії пізнання, в маніпулятивних, а отже, і в приватно-власницьких цілях.

Становлення людського мислення відбувалося разом зі становленням людини, а антропогенез супроводжувався ще когнітогенезом, і ці два процеси є нероз'ємними. Тому розвиток мислення протягом часу існування людства відзначається його якісними змінами. Людина минулих епох стала тим, чим вона є зараз, завдяки формуванню суспільних відносин як функції сумісної практичної діяльності. Соціальні відносини – обернена форма суспільних відносин, протиставлених самим собі як якась інша і до того ж антагоністична форма. Тобто мислення людей вирросло із сумісної діяльності людей та із самого початку було спрямоване на досягнення сумісних цілей. Тому мислення людини і за своєю природою, і за своїм походженням є *спільним* (суспільним) *продуктом*. Лише з часом, з розколом суспільства на класи, з утворенням груп професіоналів у розумовій діяльності створилися умови для формування соціально орієнтованого мислення, яке завжди було орієнтоване на виборювання привілеїв для тих чи інших груп людей, їх легітимації та увічнення. Це й стало причиною спочатку відокремлення соціально значимого від усього суспільно значимого, а потім і прямого їх протиставлення на користь соціального.

Соціальне, іншими словами, – це все те, що так чи інакше пов'язане з приватними інтересами. І не має значення, чи то це інтереси окремих індивідів, чи то груп або класів, чи то окремих держав, які виборюють привілеї *для себе, тобто осіб, які її приватизували, а частку тешевту надали силовикам для наступної редукації*.

Найбільш витонченою формою такого протистояння виявився розкол в обговоренні світоглядних питань на матеріалізм та ідеалізм. Хоча цей розкол у тій чи іншій формі виявляв себе увесь процес становлення філософської думки, але лише у світоглядному протистоянні Демокрита та Платона він почав набувати інституціонального виразу.

Проїшли століття, і як тільки більш-менш позначилися контури відносно нового напрямку досліджень, а саме суспільствознавства, разом із запитом у його предметному відмежуванні від природознавства, що вело до офіційного визнання та відповідної інституціоналізації, негайно виник позитивізм з його претензією на інституціоналізацію соціального мислення.

То ж зрозуміло, чому це словосполучення було вперше використане Контом у його основоположній і досить претензійній праці під назвою «Дух позитивної філософії (Слово про позитивне мислення)». Читаючи її, ми отримуємо враження, що жодної позитивної думки про суспільне життя у всій науці до Конта і не було. Та справа в тому, що під словом «позитивність» малося на увазі не те, про що говорить сам Конт, а те, про що він умовчав: позитивна наука – це наука про панування і підлеглість, про поглиблення розколу між суспільними та соціальними

запитами, про приватновласницьку потребу увічнення капіталізму, про розподіл людей на бідних і багатих як норму і таке інше.

Контівська удавана позитивність насправді виявилася граничною негативністю, коли її оцінювати з огляду на історичну перспективу в людському розвитку. Усі сучасні суспільні негаразди похідні від приватно-власницьки орієнтованого соціального мислення, в якому не розводиться суспільне і соціальне, не аналізується їх антагоністична суть, а навпаки, вони часто розглядаються лише як різні назви одного й того самого. Саме завдяки контівській позитивності суспільствознавство, що ще й остаточно не сформувалося, вмить почало трансформуватися в соціознавство, в дослідження соціальних нерівностей як нібито даних людині від природи. Причому суспільне і соціальне часто розглядають лише як різні назви одного й того ж, хоча це абсолютно різні поняття.

Щоправда, між ними не було б ніякої різниці, коли б не суперечність між суспільним та приватним, яка й стала приводом до різного роду дослідницьких орієнтацій, серед яких є як непримирненні, так і умиротворюючі, або солідаристські.

І все-таки хоча усвідомлювати соціальну зумовленість процесу пізнання люди почали досить пізно, а вплив соціальної структури суспільства на пізнавальні процеси був відкритий лише в ХІХ столітті, сам факт такого відкриття був підготовлений тривалим розвитком пізнання *законів функціонування* духовної культури загалом і мисленневих процесів, що в ній відбуваються, зокрема, і за допомогою яких люди завжди вирішували ті проблеми, що виникали у їхніх відносинах між собою.

Спрямованість соціального мислення на практичне розв'язання соціальних проблем, що виникають на рівні міжгрупових відносин, наділяє його низкою специфічних ознак, серед яких головними є:

– спрямованість на розв'язання міжгрупових відносин, що може здійснюватися на двох рівнях:

а) на рівні аналізу логіки перебігу міжгрупових відносин;

б) на рівні розробки технологій врегулювання міжгрупових відносин;

– соціально визначена орієнтованість, яка виявляє себе на двох рівнях:

а) орієнтації на суспільно значущі норми і цінності;

б) орієнтації на інтереси приватних осіб, груп та класів, притому, що кожна група людей орієнтується переважно на власні групові інтереси, намагаючись презентувати їх суспільству як суспільно значущі;

– поділ мисленневих процесів на два рівні:

а) рівень повсякденного мислення, який живиться не логікою, а враженнями;

б) рівень професійного мислення, що оперує логікою понять про соціальне;

– це мислення, як засвідчують соціальні психологи, є ще й груповим і як таке наділене власними ознаками. Наприклад, коли групи замкнені самі на себе, групове мислення втрачає спроможність до прийняття раціональних рішень (Лестер Дженіс). І так далі.

Усе це стосується і соціологічного мислення, яке відрізняється ще й тим, що спрямоване на розробку методології, потрібної для розвитку всієї гами соціальних наук, які при цьому набувають статусу прикладних. На цьому рівні виникає ще одна група професіоналів, у мисленневий функціонал якої входить функція агентів влади і капіталу незалежно від спрямування їх теоретичних або емпіричних переваг. Функціоналізм, прагматизм, феноменологізм і таке інше – продукти діяльності таких професіоналів, яким вони намагаються надати статусу новітніх когнітивних цінностей.

У результаті можемо довести, що процес виокремлення соціального мислення як особливого предмета пізнання відбувався досить тривалий час, хоча така специфічна когнітивна процедура досить пізно стала предметом спеціальних досліджень. Переломним тут стало, як уже відзначалося, позитивістське вчення Конта, а етапним – соціологія знання Мангейма, що зумовлена розколом суспільно значущого мисленневого процесу за соціальною ознакою і спрямована на здобуття прагматично, а не культурно значущого знання. Саме після

Мангейма стала можливою соціологія мислення як дисципліна, що є складовою частиною соціології знання.

Мислення взагалі – специфічний спосіб ставлення суб'єктів до оточуючого їх світу, включаючи світ людей. Саме завдяки мисленню інстинкт виживання перетворюється на волю до життя. Але завдяки соціальному мисленню утворюється можливість відчувувати волю від одних людей на користь інших. А завдяки соціологічному мисленню можна конструювати соціальні відносини, дозувати свободу волі, коригувати темпи і ритми соціальних змін і робити це або на користь усьому суспільству, або на користь окремих груп людей.

Соціальне мислення – функція соціальних нерівностей, а соціологічне мислення – функція соціального. Воно виникає внаслідок професіоналізації останнього.

Коли світ людей почав функціонувати за принципом соціальної нерівності, їх мислення не могло не відреагувати на таку даність, яка стала об'єктивною підставою для розколу людської суб'єктивності за груповою ознакою. Це й породжує соціальні почуття, соціальне мислення і все те, що належить до категорії соціального. Однак хоча соціально зумовлена фрагментація мисленнєвого процесу допоки нікуди не поділася, у суспільстві завжди залишалися інтелектуали, які орієнтувалися на суспільно значущу потребу знайти шляхи до виходу із ситуації, що склалася. Звідси й потяг:

– до так званого теоретичного синтезу, який буде утопічним до тих пір, допоки не зміниться політична ситуація, що формувалася століттями;

– до «свободи від оцінок», що насправді є способом обмеження професійної соціальної (і, звісно, соціологічної) думки в її пошуку шляху до забезпечення визначеного Бауманом статусу вільної людини для всіх і кожного, принаймні дійсного права на думку для тих, хто володіє таким мисленням.

І тут треба нагадати ще одне положення З. Баумана. Читаємо: «Яке б соціологічне поняття ми не взяли, воно завжди обтяжене значеннями (смыслами), даними йому повсякденним знанням та здоровим глуздом «простих» людей, таких, як ми з вами» [1, с. 17].

Висновки. Немає понять, не обтяжених експресивною конотацією. Є тенденція обмежити право користуватися поняттями, не релевантними для влади капіталу за допомогою «свободи від оціночних суджень». Однак дійсною є когнітивна вимога до професійного мислення соціологів: розвивати спроможність відрізнити неформалізовану логіку почуттів від логіки мислення на рівні понять.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бауман З. Мыслить социологически : учебное пособие. Москва : Аспект Пресс, 1996. 255 с.
2. Бурдые. П. Социология политики. Москва : Socio-Logos. 1993. 336 с.
3. Конт О. Дух позитивной философии. (Слово о положительном мышлении). Ростов-на-Дону : «Феникс». 2003. 256 с.
4. Мангейм К. Идеология и утопия. Диагноз нашего времени. Москва : Юрист. 1994. С. 2–266.
5. Мегрелидзе К.Р. Основные проблемы социологии мышления. Тбилиси. 1973, 437 с.
6. Ніколаєнко В.Л. Концепція соціального мислення у соціології знання Карла Мангейма : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.03. Київ, 2005. 18 с.
7. Ніколаєнко В.Л. Соціальне мислення як поняття теоретичної соціології. *Культура і сучасність*. Альманах. Київ : ДАККІМ. 2005. С. 160–165.
8. Тарасенко В.І. Соціальне і соціологічне мислення. *Наукові записки. Факультет соціології та психології*. Т. V. Київ. 2004. С. 77–84.
9. Фуко М. Надзирать и наказывать. Москва : Ad Marginem. 1999. 255 с.
10. Шампань П. Делать мнение: новая политическая игра. Москва : Socio-Logos. 1997. 317 с.
11. Штомпка П. Теоретическая социология и социологическое воображение. *Социологический журнал*. 2001, № 1. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/751/688/1219/005.SHTOMPKA.pdf>.

REFERENCES

1. Bauman, Z. (1996). *Myislit sotsiologicheski: ucheb. posobie*. Moskva : Aspekt Press. 255 s.
2. Burdye, P. (1993). *Sotsiologiya politiki*. Moskva : Socio-Logos. 336 s.
3. Kont, O. (2003). *Duh pozitivnoy filosofii. (Slovo o polozhitelnom myishlenii)*. Rostov-na-Donu : “Feniks”. 256 s.
4. Mangeym, K. (1994). *Ideologiya i utopiya. Diagnoz nashogo vremeni*. Moskva: Yurist. S. 2–266.
5. Megrelidze, K.R. (1973). *Osnovnyie problemyi sotsiologii myishleniya*. Tbilisi. 437 s.
6. Nikolayenko, V.L. (2005). *Kontsepsiya sotsialnogo mishlennya v sotsiologiyi znannya Karla Mangeyma: avtoref. dis. ... kand. sotsiol. nauk: 22.00.03*. Kyiv. 18 s.
7. Nikolayenko, V.L. (2005). *Sotsialne mislennya yak ponyattya teoretichnoyi sotsiologiyi. Kultura i suchasnist. Almanah*. Kyiv: DAKKIM. S. 160–165.
8. Tarasenko, V.I. (2004). *Sotsialne i sotsiologichne mislennya. Naukovi zapiski. Fakultet sotsiologiyi ta psihologiyi. T. V*. Kyiv. S. 77–84.
9. Fuko, M. (1999). *Nadzirat i nakazyivat*. Moskva : Ad Marginem. 255 s.
10. Shampan, P. (1997). *Delat mnenie: novaya politicheskaya igra*. Moskva: Socio-Logos. 317 s.
11. Shtompka, P. (2001). *Teoreticheskaya sotsiologiya i sotsiologicheskoe voobrazhenie. Sotsiologicheskii zhurnal*. No. 1.

Nikolaienko Volodymyr Leonidovych

Candidate of Sociological Sciences,
Docent at the Department of Sociology and Political Science,
Faculty of Linguistics and Social Communications,
National Aviation University
1 Lubomyra Huzara avenue, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-4648-6048

Iakovenko Alla Kazymyryvna

Candidate of Sociological Sciences, Docent,
Docent at the Department of Sociology and Political Science,
Faculty of Linguistics and Social Communications,
National Aviation University
1 Lubomyra Huzara avenue, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0003-2045-0386

Iakovenko Iurii Ivanovych

Doctor of Sociological Sciences, Full Professor,
Honored Worker of Education of Ukraine,
Professor at the Department of Sociology and Political Science,
Faculty of Linguistics and Social Communications,
National Aviation University
1 Lubomyra Huzara avenue, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-6006-8651

DEVELOPMENT AND FUNCTIONING OF SOCIAL AND SOCIOLOGICAL THINKING

The relevance of the problem is determined by the need to study the characteristics of social thinking. Such thinking is always aimed at solving problems that arise at the level of relations between large groups of people by means of logic, but determined by two main but different-vector determinants: an orientation towards public interests (significant for everyone, albeit to a different extent): an orientation towards private ownership interests.

The purpose of this article is to show that: 1) social thinking is a function of social inequalities; 2) sociological thinking is the result of the professionalization of the social; 3) scientific thought,

when it is associated with the solution of social problems, acquires social features; 4) ideologies (liberal, conservative, etc.) form their cognitive values and thus influence the cognitive process.

In addition, the goal is also to substantiate the idea of social consciousness as a complex phenomenon. This is the consciousness of a special form of social connection, which is realized both at the mental and ideological levels and at the same time is woven into everyday survival practices.

Research methods: a dialectical method, which has the feature that contributes to the identification of contradictions that take place in socially oriented thought processes and is their common denominator. As a result, it turns out that the multidirectional structure of social thought is due to only one factor, namely, private property interests.

Results. The following relationships have been revealed between: 1) social thinking, social consciousness and the social group structure of society; 2) the social orientations of scientists and their characteristic styles of thinking; 3) social and sociological thinking. It is also shown that with all the features of each of the thinking styles they all have one root: they are derived from the culture to which the scientist belongs.

Key words: social, sociological imagination, social thinking, sociological thinking, social consciousness, public consciousness, cognitive values, logic of thinking, logic of actions.